

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЈУГОСЛАВЕНСКА АКАДЕМИЈА ЗНАНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ

ЗБОРНИК О ЂУРИ ДАНИЧИЋУ

Уредници

академик АНТОНИЈЕ ИСАКОВИЋ и редовни члан ЈОСИП ТОРБАРИНА

Београд — Загреб
1981

МИТАР ПЕШИКАН

ДАНИЧИЋ — ЛЕКСИКОГРАФ И ЊЕГОВА ОБРАДА ФУНКЦИОНАЛНИХ РИЈЕЧИ

Тема о Даничићу — лексикографу, чак и кад оставимо другима његов *Рјечник из књижевних сѝарина српских* и ограничимо задатак на *Рјечник* Југославенске академије и удио његовог првог уредника — изискивала би и цијелу књигу. Изискивала би толико ако би се хтјело — идући редом од А до ЧОБО и повезујући оно што не иде редом — показати, макар овлашно, најприје о самом дјелу: шта нам се све открило из наше лексике и њене историје у Даничићевом одсјеку *Рјечника* и колико је та грађа проговорила, а онда о Даничићу: колико нам је он својом обрадом, изричито или посредно, у цјеловитој слици или дјелимично, помогао и олакшао да уочимо та свједо-чанства.

Обим те анализе, коју — наравно — овом приликом и не стављамо себи за циљ, условљен је већ самим обимом Даничићевог лексикографског прилога. У големим размјерама овог монументалног дјела загребачких лексикографа и Југославенске академије Даничићев одсјек као да се губи и своди на симбол, значајан својим мјестом у темељу више него количином и садржајем. То је, међутим, привидно, јер Даничићева прва и почетак друге књиге *Рјечника* садржи можда 230 ауторских табака филолошког текста, што није мало ни у оквиру лексикографских мјерила и поређења (нпр. преко три пута већи обим од првог издања Вукова *Рјечника*), а поготово није мало у поређењу са обичним филолошким издањима, гдје би Даничићев рјечнички текст досегао и за двадесетак књига.

То су понегдје густе спискови сажето обрађених ријечи, и до 30 или 40 на једној страни, а понегдје опсежне анализе, у неким случајевима и цијеле својеврсне монографије (нпр. глагол *бићи-будем* читавих седам ауторских табака).

На самом апсолутном почетку лексичког списка наше (а и друге словенске) лексикографе дочекује једна од најсложенијих и најтежих лексичких јединица — ријеч „а“, тачније цио онај низ језичких појава које се означавају првим словом наших алфабета. Иза тог слова крије се један од основних чланова нашег везничког система, односно једна од најчешће употребљаваних функционалних ријечи — али и много чега другога. Ту је, поред онога што би се и у стручном филолошком биљежењу заиста означило са „а“, и доста артику-

лација које остају изван нормалног гласовног система — различити хаковани, назализовани и на више начина помућени или помјерени гласови, тек приближно наговјештени са „а“, зато што писац није имао или није нашао бољу ознаку; ту су и различите спреге с другим рјечцама, које ни у једном синхроничном пресеку није лако идентификовати као синтагме или као сложенице, а камоли на распону вјекова — као што су *ага*, *ану*, *аоли*, *а камоли*; ту је и употреба без значења или готово без значења, ради одржавања ритма стиха или непрекидности говора; ту су и принове настале губљењем *x*, тј. редукције ријечи *xa* и *ax*.

Сва та проблематика, у облику велике хрпе примјера различитог извора, контекста и правописа, нашла се пред зачетником наше научне, да кажемо академијске лексикографије — као мноштво питања на која је требало изнаћи одговоре и смјестити их под први од можда двјеста хиљада рјечничких наслова, готово као дантеовска опомена. Ђуро Даничић је ипак започео тај далекосежни посао, и то тако темељно и срећно да је и читаво стољеће касније било од изузетног научног значаја довести га до краја.

1.

Већ овај први рјечнички наслов дао је прилике да се испоље битне одлике Даничићевог лексикографског метода, посебно његових мјерила за успостављање лексичких јединица и позиција при разгранавану обраде сложенијих лексема. Наиме, ондје гдје се разуђеност ријечи не веже за какве формалне категорије или језичке знакове, он иде за рекло би се једино могућним — семантичким мјерилом, разврставајући грађу према значењима. У том смислу грађу узвика „а“ Даничић је разврстао на значења „у чуду“, „у њишању“, „у радосији“, „у жалосији, њузи, бризи, невољи“, најзад „у њеву“ — а испред свега даје синтезу, коју ћемо навести, као примјер Даничићевог уопштавања, а и као прве ријечи овог досад најопсежнијег дјела југословенске језичке културе. По тој Даничићевој дефиницији узвик „а“ је „*јлас који се може изустиии кад се наиђе (ишјелом или умом) на шиио јод шиио је грујојачије од оноја шиио је дошле било*“, којим се „*може њовикаши у какој јод њромјени душевноја расио-ложења*“.

Међутим, кад се употреба лексеме веже за какве граматичке позиције или уопште за какве формалне категорије, долази до изражаја Даничићева тежња што егзактнијем и недвосмисленијем класификационом кључу, који ће јамчити прегледност, ред и организованост излагања, макар такве јединице само једним дијелом представљале релевантне лингвистичке елементе. Ако је слична тежња наводила Даничића акцентолога да у акценатској класификацији да предност броју слогова и формалним особинама акцента над унутрашњом сродношћу акценатских типова, у обради *Рјечника* она се испољава у разврставању заснованом на чисто граматичкој, синтаксичкој анализи реченице, које Даничић примењује заједно са семантичким мјерилима, или и испред њих. Та тежња егзактној класификацији, некој врсти досљедне систематике факата, довела је и до многостепеног рачвања лексичких позиција, рецимо „седмоспратног“:

I. — 1. — а. — а) — а) — аа) — ааа)

Скромна и штедљива графика *Рјечника* ЈАЗУ, без диференцираног слога и уздржана у дијељењу текста на пасусе, није омогућила да дође до изражаја

прегледност коју потенцијално садржи овако диференцирана систематизација; за то, наравно, не треба приговарати ауторима.

А за сам ауторски поступак, прије него што бисмо критички оцијенили поменути склоност формалним мјерилима разврставања, морамо бити свјесни разлике између синхроничних рјечника, гдје се мора тежити и истицању актуелних, заиста релевантних момената, семантичких и функционалних — и једног историјског рјечника, гдје се грађа не може уклопити у цјеловит семантички систем, јер је вријеме покидало и затрло многе некад активне односе. Ту је, сем тога, један методолошки захтјев — да се хронолошки прате лексичке појаве. Удовољавајући овом захтјеву, Даничић је у своју обраду уткао периодизацију која има и шири значај и у којој разликује три хронолошка слоја: „XII—XV вијека“, „XVI—XVIII вијека“ и „сада“.

2.

Ограничавајући тему о Даничићу лексикографу и првом уреднику великог историјског рјечника, задржаћемо се само на његовој обради функционалних ријечи и елемената специфичних система, тј. оног језичког градива које спада и у лексикографију (или лексикологију) и у граматику, усљед чега значајан дио граматике улази у радни задатак лексикографа. Тако се обрадом везника и релативних замјеничких ријечи захвата знатна област синтаксе реченице; обрада предлога подразумијева цијелу једну „половину“ падежне синтаксе; под лексикографску обраду у цјелини потпадају такви функционални системи као што су бројеви — основни, збирни, поименичени и (одвојено) редни, или замјеничке ријечи — променљиве и прилошке — које се сврставају у један од најсложенијих и најразвијенијих језичких система. Лексикограф има пред собом практично сав радни и аналитички поступак који изискује то градиво, али даје својеврстан данак узусима и околностима струке, спутан је разним забранама и ограничењима у излагању резултата те анализе, да и не говоримо о игри случаја која поставља или не поставља на обрађивачки сто овај или онај одсјечак великих система.

Ипак је Даничићу пало у дио да обради негдје кључне а негдје побочне елементе неколико великих функционалних система, као што су везници *а*, *али*, *ако*, помоћни глагол *бићи-бугем*, број *чеири* са својим системом, замјеница *чији* и маргинално *чесов*, најзад — такође маргинални предлог *без*. Градиво, дакле, недовољно за довршене синтезе, али довољно за велики низ драгоцјених налаза и запажања, за утврђивање многих чињеница и односа битних за систем у цјелини, и такође довољно да се испоље битне одлике Даничићевог филолошког и лексикографског поступка.

У том поступку и приступу укрштају се с једне стране изванредна уочавања битних семантичких и функционалних момената, која ни сто година касније не губе значај, али с друге стране и извјестан данак формалној анализи, који — заједно са ограничењима која намеће сама природа лексикографије — смањује степен обрађености језичке материје као активног система. Дијелом је ово условљено карактером историјског рјечника и циљем да се у класификацији нађе мјесто за сваки расположиви примјер, али дијелом и самим Даничићевим приступом и методолошким поступком, његовом „школом“.

3.

Везник „а“ дао је одмах прилике да се испољи и једно и друго.

Прва подјела грађе на положаје „А. међу ријечима“ и „Б. међу реченицама“ ипак је у основи формална, иако има неких чисто практичних оправдања. По својој основној природи овај везник спада у синтаксу реченице, па би се готово могло рећи да он стоји у првом реду између реченица, а онда између њихових еквивалената, у чему има значајне разлике од његовог системског кофунктива — везника „и“, који је битан и у оквиру синтагме. У исказу „Реп кратак а танак“, на примјер, имамо у суштини два саопштења, два стварна предиката, иако не у типичном облику.

Међутим, даља Даничићева подјела реченичних значења овога везника погађа у саму суштину ствари.

Доиста ту прво мјесто (и тачку 1.) заслужују реченице које представљају два равноправна садржаја везана контрастивним односом, који може имати смисао супротности, различитости, наспрамности, чак и истакнутог одсуства разлике — али гдје је битно да оно „што бива једно за другим или једно уз друго тако се хвата и држи једно другог као да је обоје једно цијело, па се савезом *a* истиче оно што је у другој реченици према ономе што је у првој“ — Овакве реченице само условно можемо звати „независним“ или „самосталним“; оне јесу равноправне, али су у ствари међузависне.

У Даничићевој тачки 2. имамо другу основну позицију ове ријечи, гдје је у питању накнадно везивање, надовезивање, или — Даничићевим ријечима — гдје се иза прве реченице „говор јаче или слабије прекида или уставља, па се у другој или враћа на штогод напоменуто у првој, те му што додаје, или прелази на друго што и на њему се даље наставља“. — У основним примјенама овога значења прва реченица је збиља независна или самостална у односу на другу, а друга није, него се наслања на претходно казивање, макар оно било и туђе (у дијалогу).

У оквиру Даничићеве тачке 3. (дијелом и под 2.) дати су случајеви који не потпадају ни под прву ни под другу дефиницију, иако чине извјестан компромис између тих значења. Наиме, и овдје, слично као у тачки 2., друга реченица има смисао надовезивања, додатног елемента или преласка на други садржај — али то надовезивање није накнадно, него „предвиђено“, те обе реченице чине цјелину, у којој садржај прве реченице само припрема оно што ће се казати другом и што је у ствари главно; овај припремни смисао прве реченице утиче на њен карактер, ако не изазивањем изричитих знакова те несамосталности, а оно њеном редукцијом, упрошћавањем, свођењем испод мјере нормалне за једну самосталну јединицу говора: „Не смомо јој ни до двора доћи, а камоли да је доведемо“ (рјечца „ни“ наговјештава другу реченицу), или: „Нађе ју, а она умрла“ (редукција).

Напоредо са овом добро нађеном основном схемом, ближе рачвање значења и анализе даје прилично мјеста и критичкој дискусији. Не мислим овдје на обичне омашке, упадања у замке истргнутих примјера — чему није избјегао ни Даничић (нпр. учинило му се да је субјекат исти у оба дијела реченице „Лице грди, а лице израста“), него на поступке који подривају лингвистичку релевантност одабраних мјерила разврставања, на примјер кад се као исти предикат узимају афирмација и њена негација („Мајка даде, а отац не даде“), што су у односу на примјену везника „а“ заправо супротни а не исти предикати.

Или један мало сложенији случај. Заиста је релевантно за везник „а“ кад су у обје реченице различити и субјекти и предикати (нпр. „Мајка плете, а сестрица везе“) — и та је Даничићева аналитичка позиција исправна, јер је двострукост разлике један од битних разлога да се узме везник „а“ а не „и“. И даље позиције Даничић прати према томе јесу ли субјекат и предикат исти или различити, па му је наредна тачка „различити предикати, а субјекат исти“. Ту, међутим, није битно што је субјекат остао исти, него своди ли се разлика од двоструке на једноструку, или се само преноси на друге чланове реченице, као што су предикат и објекат у примјеру „Дајте нам правце, а пшеницу вазмите“. Таква анализа могла је открити под којим се условима разлика може свести и на једноструку а да остане везник „а“ (умјесто „и“), рецимо у случају изразите супротности, кад је оно што се каже „противно једно другоме или неприлика“.

На крају, да се ове критичке напомене не би схватиле прејакно, кажимо одређено да је Даничићева идентификација значења ове ријечи прихватљивија него она која је у наше доба дата у Речнику Српске академије (за њим и у Матичином), гдје је, у тежњи заводљивој граматичкој симетрији, везник подијељен на супротни, саставни и раставни. Ово последње значење („а лево а десно“) за Даничића је узвик (основано, мада је узвик у везничкој служби), а за остала, права везничка значења он успијева да да и општу, обједињену дефиницију, по којој ова ријеч долази „кад двоје или више . . . иде једно за другим, па се хоће према предњем да истакне друго, које по себи може бити или му супротно и неприлика, или од њега различно, или према њему само друго, особито, те се као тако истиче, а по томе долази и онда кад се само прелази у говору од једнога на друго“.

Рекло би се да наша синтакса треба и даље да има у виду ову Даничићеву дефиницију.

4.

Док је прва ријеч у *Рјечнику* омогућила Даничићу да развије анализу у дубину, дотле је један други монографски рјечнички наслов — глагол *бићи-будем* — дао прилике за изузетну ширину граматичке обраде. Разноврсна употреба овог глагола као помоћног — у сложеним облицима типа *будем доћи, будем дошао, бих дошао, био бих дошао, бјех дошао* и другим специфичним конструкцијама — учинила је те је Даничић, обрађујући овај глагол, дао врло значајан истраживачки прилог обради наших сложених глаголских облика и њихове историје. Ова обрада има карактер синтетичког прегледа и напоредне анализе, синхроничне и дијахроничне, коју овдје не можемо ближе разматрати.

Навешћемо само, као примјер, тачну идентификацију значења једног облика хомонимног са данашњим футуром егзактним, тј. типа „Питајте га, па ако *буде заборавио* нека каже бар отприлике“. Даничић је тачно уочио релативни карактер претериталности ове конструкције, тј. да је радња одмјерена као прошла не у односу на тренутак говора, него на тренутак за који је везано казивање, или како он каже: „да се у вријеме које се изриче садашњим временом перфективних глагола налази већ свршено оно што значи глагол

од кога је партицип“. Маретићево поистовјеђивање оваквих облика са обичном прошлошћу значило је корак назад у односу на Даничићеву оцјену и изазвало је извјесну корекциону дискусију.¹

5.

Готово је довољно само регистровати Даничићеву обраду замјенице *чији*, с подјелом на значења: а) „у питању правом“; б) „у питању такођер, али не у правом“ (гдје су обухваћене зависне исказне реченице); ц) „релативно“ д) „што припада њекому ко се не каже, него се мисли ко буде, или њеко, ко год“ (тј. у значењу неодређене замјенице); е) „може као и *ишо* имати за собом ријечи *јог*“ или *му граио*“.

Ова јасна, сажета и методолошки чиста обрада рјечита је сама по себи, и заслуживала би да је као узорак узме сваки обрађивач наших упитно-односно-неодређених замјеница и прилога², што (рекао бих: на жалост) није редовно чињено.

6.

Истакнимо на крају, уз мало пројекције на стање какво се данас може констатовати, Даничићев допринос обради бројева, тј. једне лексичко-граматичке категорије која је занимљива и важна и сама по себи, а има и велики значај за систем конгруенције у нашем језику, за продирање непромјенљивости или уопште анализиса у наше језичке структуре, и која представља истовремено један од најсложенијих проблема нормативистике. У систем бројева данас потпуно спадају не само збирни бројеви — за обичну (*чейворо/чейверо*) и другостепену множину („па-збирни“, кад би се тако могло рећи, тј. тип *чейвори/чейвери*), него и бројне именице на *-ица*.

Овдје, наравно, не можемо очекивати да ћемо код Даничића наћи све за данашњу граматику и нормативистику битне моменте, посебно у вези с промјенљивошћу бројева — јер се тада није знало стање по дијалектима, а и промијенило се штошта за ових сто година. Сви битни моменти нијесу, мислим, ни до данас утврђени и формулисани, али и ако то учинимо, темелно мјесто остаје неким Даничићевим налазима. Наведимо те моменте нешто цјеловитије, да би се јасније оцијенили Даничићеви закључци.

1) Архаизирао се некадашњи бројни придјев типа *двој, чейвер*, а његови остаци и деривати (збирни бројеви и именице) активно су се укључили у бројни систем, комплементарно са основним бројевима. — Ово, изричито или посредно, открива Даничићева обрада, као срећни спој дијахроничне и синхроничне анализе.

2) Главне службе које преузимају ови секундарни чланови система јесу: за мушке особе — именице на *-ица*; за жива бића именована средњим родом — тип *двоје, чейворо/чейверо*; за мушку и женску чељад заједно — исти тип; за другостепену множину — трородни збирни број. — И ово је предочено у Даничићевој обради.

¹ В. Јужнословенски филолог, XVII, стр. 87. и Српски дијалектолошки зборник, XV, стр. 202—203.

² Исп. о замјеничком систему у Нашем језику XVI.

3) Док се промјенљивост трородног збирног броја и бројне именице потпуно чува, дотле је у типу *двоје* или *чејворо/чејверо* дошло до знатних ограничења, као и код основних бројева (ријеч је о бројевима 2—4). По Даничићевим ријечима, број *чешири* има и сада све падеже, „али се иза приједлога слабо који говори, него се замјењује номинативом“, а слично томе у типу *чејворо/чејверо* „иза приједлога може стајати номинатив мјесто свакога падежа као у бројева“.

Ове Даничићеве налазе у ствари треба не кориговати него допунити указивањем на неке појаве које је углавном донио каснији развитак или су их показала дијалектолошка испитивања. Може се нпр. констатовати:

да се у говорима (мада то стандардни језик изравнава) боље чува промјена основних бројева у женском роду него у мушком и средњем; један од разлога је то што се женски род не може замјењивати суплетивним типовима *двојица* и *двоје*, а мушки и средњи може;

да се у говорима боље чува облик датива него генитива; за обликом датива постоји и већа језичка потреба. Наиме, у односу нпр. на датив и генитив двојаког је смисла појам „непромјенљивост“: генитив, ако и изгуби посебне облике, остаје у систему, јер може гласити као номинатив (нпр. „разговор два сусједа“), док датив, ако изгуби властити облик, испада из система, па се морају избјежавати реченице које траже тај падеж;

да долази до семантичког расцјепа промјене збирних бројева типа *двоје*, јер се облици јединског типа, тј. *двоја*, *двоме*, *двојему* и сл., вежу за једно маргинално значење³ (самостално апстрактно, нпр. „Тога двога се плашио“, што значи „тих двију ствари се плашио“); то практично значи да за главне службе збирног броја *двоје* и сличних остајемо без генитивног облика, док се датив своди на *-ма*;

да се и иначе падежни облици бројева идентификују у језичкој свијести као множински и постају неспојиви са именицом чија множина има формални једински лик; другим ријечима — синтагме типа *два гјешета*, па и *двоје гјече* — можемо сматрати потпуно непромјенљивима (ако занемаримо појаве суплетивизма);

најзад — једна нормативно-морфолошка допуна: шири се облик *чеширима* (поред Даничићевог *чеширма*) и нема разлога да му се оспорава исправност, јер је нормална појава равнање према вишем члану истог система, тј. према *ширма*:

То су неке основне одреднице стања овог система у нашем језику, које се — разумије се — доста разликује по говорима и говорним зонама, и од којег свјесна или стихијска стандардизација може ићи у овом или оном правцу. Но без обзира на правац даљих промјена и усмјеравања, Даничићеве налази не губе значај, и у ствари су — да тако кажем — његови дијахронични коаутори исте теме, обрађивачи бројева *два* и *ири*, дошли до сагласних резултата.

Овим као да се симболично потврђује да једна битна одлика Даничићевих прилога нашој филологији у пуној мјери вриједи и у лексикографији — а то је отпорност времену и трајна употребљивост онога што је стигао да угради у *Рјечник*, колико му је допустила текућа трака азбуке — и живота.

³ Ово значење је идентификовано као тачка трећа обраде ријечи *двоје* у *Речнику САНУ*.

Митар Пешикан

ДАНИЧИЧ КАК ЛЕКСИКОГРАФ И ЕГО РАЗРАБОТКА
ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВ

Резюме

Подчеркнув исключительно большой объем лексикографического вклада в исторический словарь в издании Югославской Академии наук и искусств, автор посвятил особое внимание разработке функциональных слов в секции Даничича, т.е. разработке таких слов, которые по своему характеру относятся как к лексике, так и к грамматике. Например: союз „а“, вспомогательный глагол „*јесам-бийи*“, местоимение „*чији*“, система числительных „*чейири, чейворо/чейверо*“.

Вопреки некоторой склонности к формальным критериям расчленения и распределения лексикографического материала, Даничич дал подробную филологическую разработку этих слов, проникнутую исключительными лингвистическими замечаниями, имеющую постоянное значение и являющуюся ценным вкладом в грамматический и лексикографический анализ некоторых существенных элементов сербскохорватской языковой системы.